

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
доктора юридичних наук, професора
Луцького Романа Петровича
на дисертацію Звонкова Євгена Євгеновича
«Категорія “справедливість” як складова права і моралі:
теоретико-правовий аспект»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)
за спеціальністю 081 – «Право» (08 – Право)

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена тим, що проблематика утвердження справедливості в суспільному житті та, зокрема, у позитивному праві, вимагає здійснення глибокої доктринальної розробки різноманітних взаємозв'язків та взаємодії двох основних соціальних регуляторів – права і моралі. З огляду на первинний, основоположний характер морального виміру категорії «справедливість», дослідження значної кількості питань, пов'язаних з розумінням сутності, природи та призначення принципу справедливості у праві, у тому числі у правозастосуванні, передбачає їх осмислення у світлі взаємообумовленості права і моралі як соціальних регуляторів, історичних витоків їх формування та розвитку. Саме такий ракурс осмислення категорії «справедливість» набуває своєї особливої значущості в умовах здійснення правової реформи в нашій державі.

Важливість дослідження вказаної теми визначається не лише її теоретичною значущістю, але й практичними потребами. Адже втілення у правовій діяльності основоположних морально-світоглядних ідей та концептів вимагає належної філософсько-теоретичної підготовки суб'єктів правозастосовної діяльності, знання ними не лише норм чинного законодавства та практики його застосування, але й фундаментальних положень, які формують систему моральних орієнтирів для забезпечення ефективної правореалізаційної практики в цілому. Одним із таких морально-світоглядних концептів є,

безумовно, справедливість, прагнення до утвердження якої в суспільному житті являє собою одну із вічних ідей та бажань людства в цілому.

З практичної точки зору вивчення справедливості, як категорії суспільної свідомості, становить загальнолюдську цінність, тісно пов'язану з розумінням сутності, природи та призначення права і моралі як найефективніших соціонормативних систем. Справедливість є також складовою частиною моральної та правової культури, необхідною умовою нормального, мирного співіснування людського суспільства. Ідеї та вимоги справедливості, їх послідовне втілення у соціальній практиці, відіграють надзвичайно важливе практичне значення в процесі якісного перетворення життя українського суспільства, здійснення численних реформаторських дій, створення в Україні демократичної, правової та соціальної держави, як це передбачено у статті 1 Конституції нашої держави.

Крім цього, актуальність обраної теми дисертаційного дослідження обумовлюється також і тим, що якість сучасного життя вимірюється не лише визначеними матеріальними чинниками, зокрема, належним станом матеріального забезпечення громадян та суспільства в цілому, але й його моральним «кліматом», здатністю соціальних інститутів забезпечити розвиток взаємовідносин між людьми на засадах справедливості та гуманізму. Адже очевидним слід визнати, що в тих суспільствах, в яких мораль та, відповідно, моральна свідомість перебувають на низькому рівні свого розвитку, мають місце численні порушення прав, свобод і законних інтересів громадян, приниження їх честі та гідності, що є свідченням відсутності належних умов для духовного удосконалення особистості. Конститууючи міру моральної відповідальності людини, норми моралі в значній мірі визначають стабільність ефективного функціонування всіх соціальних інститутів, у тому числі правових, їх роль та авторитет у суспільстві та державі.

З огляду на зазначене, спроба Є.Є. Звонкова у своєму дисертаційному дослідженні висвітлити особливості категорії «справедливість» як складової права і моралі є цілком виправданою як з наукової точки зору, так і в контексті специфіки розвитку України як демократичної, правової та соціальної держави.

Крім цього, доцільно наголосити, що дисертаційне дослідження Є.Є. Звонкова виконане відповідно до програми науково-дослідної діяльності Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України і є складовою частиною планових тем відділу теорії держави і права «Право і прогрес: запити громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0117U002697), «Роль правової доктрини в реформуванні національної правової системи: запити-підходи-рішення» (номер державної реєстрації: РК0119U103206).

На основі аналізу значного кола наукових джерел, у тому числі монографічних (315 найменувань), дисертантом визначено ті аспекти досліджуваної проблеми, які вже були предметом наукового аналізу, а також ті з них, які ще залишаються поза належною доктринальною увагою. Наукові положення, висновки і пропозиції дисертаційного дослідження є аргументованими та змістовними. Обґрунтованість і достовірність одержаних результатів підтверджується: застосуванням сучасних підходів та методів наукових досліджень; опрацюванням значної кількості наукових та емпіричних джерел; методологічною обґрунтованістю вихідних положень дослідження; практичною значущістю результатів дослідження, які можуть бути використані у різних галузях суспільної діяльності.

Визначені дисертантом завдання забезпечили досягнення поставленої мети – з'ясування сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку. Основними серед них є: висвітлити методологічну базу дослідження справедливості як складової права і моралі; проаналізувати історичний контекст формування та розвитку уявлень про справедливість в контексті взаємодії права

і моралі; з'ясувати сучасні підходи до розуміння категорії «справедливість» та сформулювати на цій основі її авторське визначення; визначити метанормативну природу справедливості як основоположного принципу права та детермінанти становлення її правової нормативності; виявити складові співвідношення права і моралі, а також напрями впливу права на мораль; охарактеризувати взаємозв'язок справедливості та інституту прав і свобод людини в умовах взаємодії права і моралі; проаналізувати зміст морально-правових імперативів справедливості в контексті особливостей сучасного розвитку прав і свобод людини.

У дисертаційному дослідженні чітко сформульовано його предмет – теоретико-правовий аспект категорії «справедливість» як складової права і моралі.

При підготовці дисертаційного дослідження здобувачем використано систему принципів та підходів, яка побудована на філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методах, що обрані з урахуванням мети та завдань дисертаційного дослідження. Всі вони забезпечили досягнення мети дисертації, об'єктивний аналіз досліджуваного предмету. Особливого значення набуло застосування діалектичного підходу для розкриття різноманітних аспектів розуміння категорії «справедливість» та характерних особливостей співвідношення між справедливістю, правом і мораллю з точки зору взаємообумовленості та взаємозв'язку їх змісту та форми. Крім того, метафізичний підхід надав можливість осмислити категорію «справедливість» з точки зору фундаментальних ціннісно-духовних засад її формування, здатних задавати ідеальний, трансцендентний стандарт її цільового призначення.

Аналіз ідей та положень, які складають наукову новизну і відображають внесок дисертанта у досліджувану проблему, надає можливість зробити висновок, що аналізована дисертація є одним із перших у вітчизняній юридичній науці комплексних теоретико-правових досліджень категорії «справедливість»

як складової права і моралі. На нашу думку, аргументованими і переконливими є положення, обґрунтовані уперше. Мова йде, зокрема, про обґрунтування авторського уявлення щодо метанормативної природи справедливості як одного із основоположних принципів права, яка полягає у тому, що її зміст формується з урахуванням природи та призначення всіх соціонормативних систем, які функціонують у суспільстві і забезпечують стійку кореляцію між складовими її ідеального (метафізичного, телеологічного) та емпіричного (діалектичного, відносного) вимірів. У зв'язку із цим, автором запропоновано власне бачення розуміння змісту поняття «справедливість» – це моральна першооснова організації та забезпечення суспільного життя у всій багатоманітності його прояву, яка виражає моральне ставлення однієї людини до іншої, відображає уявлення про цінність та співмірність явищ і процесів відповідно до системи моральних імперативів, слугує основним критерієм оцінки правових норм та актів їх реалізації у суспільних відносинах, знаходить своє практичне втілення у всіх сферах життєдіяльності суспільства та набуває визначену соціальну якість (с. 8-9).

Не викликають сумніву і положення, що удосконалено та стосуються характеристики особливостей напрямів ефективного впливу права на моральну свідомість, а також поведінку та діяльність громадян, які передбачають пріоритет методів переконання та заохочення над примусом, що є закономірністю сучасного демократичного розвитку. Системна дія цих методів сприяє єдності ціннісної орієнтації суб'єкта, тобто його психологічній налаштованості та особистій переконаності у необхідності обрання найбільш корисного за соціальним значенням типу поведінки або діяльності. Правильне поєднання вказаних методів в процесі правового регулювання сприяє формуванню специфічного, ціннісно-орієнтаційного підходу, який покладається в основу впливу права на мораль (с. 10).

Обґрунтованими є також ідеї, які набули подальшого розвитку і стосуються уявлення про права людини як про інститут, що втілює в собі певне моральне підґрунтя, моральні витoki, моральну сутність, виражених насамперед у вимогах справедливості (с. 10).

Логічною та послідовною є структура дисертаційного дослідження, яка складається з трьох розділів, які поділяються на вісім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатку.

Розділ 1 присвячений розвитку ідей справедливості у контексті взаємозв'язку права та моралі. Розпочинається дослідження з обґрунтування методологічної основи справедливості як складової права і моралі. На основі узагальнення існуючих і традиційних на сьогодні у науковій літературі підходів до розуміння сутності генези категорії «справедливість» в контексті права і моралі та справедливості як морально-правового феномену, автор обґрунтовує висновок, що справедливість як основоположний принцип права – це багатоаспектна категорія, зміст якої не обмежується емпіричним соціальним контекстом, у тому числі правовим, а має метафізичну моральну основу, яка надає правовому розвитку телеологічне обґрунтування та виконує позитивну функцію, спрямовуючи його на забезпечення природної, а не вимушеної єдності суспільного буття. Правова нормативність справедливості або, іншими словами, закріплення у правових нормах положень, спрямованих на забезпечення втілення справедливості у соціальній практиці, обумовлюється наявністю численних соціальних протиріч, свободою індивідуального морального вибору та іншими об'єктивними чинниками, які вимагають встановлення чітких та відносних критеріїв її реалізації у суспільних відносинах (с.13-76).

Розділ 2 дисертації присвячений висвітленню природи права і моралі як соціальних регуляторів через призму динаміки їхніх взаємозв'язків. Багатоаспектний характер змісту права і моралі як явищ соціальної дійсності розкривається дисертантом у підрозділі 2.1 дисертації. Розглядаючи складний

характер природи та призначення правової системи держави, оскільки остання закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні настанови, дисертант обґрунтовано відзначає, що законодавча влада зобов'язана вдосконалювати право, враховуючи стан суспільної моралі, моральну культуру населення країни, виходячи з того, що моральна основа права є найважливішою складовою загальної регулятивної потенції права, що право має бути моральним, закони повинні бути правовими, а отже справедливими й гуманними, відтворювати ідеали добра і справедливості. Право за своєю природою є моральним, оскільки воно засновується на відповідних моральних ідеалах та органічно поєднує у своєму змісті соціальні норми, які визначають певну людську поведінку в якості належної (с. 77-98).

Важливого значення для правильного розуміння впливу права на мораль як чинника соціального розвитку має аналіз підрозділу 2.2 дисертації. У зазначеному контексті обґрунтовується думка, що співвідношення між правом і мораллю має складний, багатоаспектний характер і включає в себе такі складові: єдність, розбіжність, взаємодію та протиріччя. Уважне зіставлення (порівняння) права і моралі, з'ясування взаємозв'язків між ними надають можливість більш глибоко пізнати обидва ці явища, зокрема, визначити міру втілення вимог справедливості та інших важливих моральних цінностей у позитивному праві та відповідних формах його реалізації (с. 99-116).

Підрозділ 2.3 дисертації присвячено сутності та ролі моралі як передумови ефективної реалізації права. В ньому безпосередньо констатується, що у сучасних реаліях кризи моральної регуляції суспільного життя, у тому числі деструкції моральної свідомості суспільства, особливої значущості набуває необхідність дослідження правового впливу на моральну свідомість та моральну переконаність особистості. В таких умовах саме право фактично набуває якість основного та найбільш дієвого регулятора суспільних відносин, а отже, саме на право суспільством покладаються найбільші очікування, пов'язані із

забезпеченням соціальної справедливості, духовного і матеріального благополуччя його громадян. Право може і повинно виступати ефективним засобом орієнтації людей у питаннях змісту та цілей життя, формування системи найважливіших соціальних цінностей, підвищення рівня моральної свідомості індивідів, формування у них почуття відповідальності за дотримання своїх обов'язків (с. 117-142).

Що ж до Розділу 3 дисертації, то в ньому автор проводить детальний аналіз справедливості як основоположного принципу права і моралі в сучасних умовах державотворення. Зокрема, справедливість як принцип розвитку позитивного права аналізується дисертантом в підрозділі 3.1. В ньому, зокрема, автором обґрунтовується, що справедливість як принцип права поєднує в собі низку загальносоціальних та спеціально-юридичних вимог до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень, що визначають першочергове значення даного принципу для формування та розвитку системи законодавства в державі. Загальносоціальними вимогами справедливості у правотворчій діяльності є демократизм, гуманізм, моральна обґрунтованість та об'єктивність, забезпечення балансу приватних та публічних інтересів, науковість та професіоналізм. Найважливішими спеціально-юридичними вимогами справедливості у правотворчості є верховенство права, правова визначеність та пропорційність (співмірність), а також законність (с. 146-173).

Підрозділ 3.2 дисертації присвячено взаємозв'язку морально-правових імперативів справедливості та прав людини. В цьому практично зорієнтованому підрозділі дисертант доходить висновку, що справедливість є інструментом, способом досягнення балансу між закріпленими у законодавстві правами людини та морально-духовною системою координат розвитку суспільства, а її коригуючий вплив стримує законність та правопорядок від перетворення у формалізм та догматизм, а свободу, рівність та гуманізм – від перетворення в анархію. Чітко визначені межі здійснення прав і свобод людини, у тому числі

такого основоположного права людини як право на життя, є запорукою дотримання вимог справедливості у розвитку суспільства, оскільки у їх змісті відображається оцінка поведінки суб'єкта з позиції соціального блага, а також оцінюється ступінь можливої соціальної шкоди у випадку трансгресивного характеру їх змісту (с. 174-206).

Висновки до розділів та роботи в цілому відображають основні ідеї та положення дисертації і викладають їх у стислому вигляді.

Таким чином, дисертаційне дослідження Звонкова Євгена Євгеновича на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» присвячене актуальній у теоретичному та практичному відношенні темі, підготовлене на високому професійному рівні та залишає позитивне враження. Однак, як і будь-яка творча робота, що ґрунтується на авторських ідеях, представлене дослідження викликає певні зауваження, які можуть бути сприйняті дисертантом як побажання або ж націлені на уточнення його наукової позиції, а саме:

1. Дисертаційна робота, на нашу думку, значно виграла б, якби автор включив до структури дисертаційного дослідження підрозділ, пов'язаний з аналізом справедливості як принципу розвитку природного права, оскільки підрозділ 3.1 (на сторінках 146-173) детально аналізує особливості взаємодії між справедливістю та позитивним правом, як його принципом, але дуже мало згадує про природне право.

2. Позитивно оцінюючи підрозділ 1.2 «Гене́за категорії “справедливість” в контексті права і моралі: історична ретроспектива», в якому автор намагався висвітлити особливості формування перших історичних уявлень про сутність та природу справедливості, які ведуть свій початок ще з додержавного суспільства в умовах синкретизму соціальних норм та домінуючої ролі міфологічного та морально-релігійного світогляду аж до сьогодення (с. 33-53), нам видається недостатнім висвітлення поняття «справедливість» з точки зору провідних

науковців-теоретиків вітчизняної юриспруденції, хоча аналіз праць зарубіжних класиків переповнює дисертаційне дослідження.

3. При проведенні дослідження автор вдало використовує цілий комплекс наукових методів для визначення поняття та аналізу особливостей взаємозв'язку між категоріями «справедливість», «мораль» та «право». Однак, доцільно було б обґрунтувати, чому саме використання таких методологічних підходів є необхідним у даному дисертаційному дослідженні, адже згідно з вимогами абз. 2 п.21 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року №167, спеціалізована вчена рада має встановити рівень оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності.

4. Відзначаючи безперечний загальнотеоретичний потенціал та розмах даного дослідження, а також скрупульозний підхід, визначеність та чіткість встановлених завдань та викладення авторських позицій, які представляють новизну наукового дослідження ми наполегливо рекомендуємо у своєму виступі автору дисертаційного дослідження підкреслити практичну цінність отриманих результатів. Оскільки європейські підходи до захисту дисертацій завжди характеризуються практичною направленістю навіть найбільш теоретично спрямованих досліджень.

Зазначені зауваження запрошують автора до дискусії і можуть бути враховані у подальшій роботі над проблемою, при цьому вони не впливають на загальну позитивну оцінку пропонованого дисертаційного дослідження.

Ознак фальсифікації, компіляції, плагіату та інших порушень норм академічної доброчесності, наукової етики і моралі не встановлено, оскільки

дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Спільно з науковим керівником було обрано вибір напрямку роботи, сформульовані мета і завдання дослідження. Автор самостійно проаналізував сучасну літературу з піднятої проблематики, здійснив інформаційний та нормативно-правовий пошук необхідних джерел. Увесь теоретико-правовий аналіз категорії «справедливості» як складової права і моралі проведений безпосередньо здобувачем. Дисертант особисто написав усі розділи кваліфікаційної роботи, провів ґрунтовний аналіз отриманих результатів. Оформлення дисертаційної роботи, формулювання висновків, практичних рекомендацій, виконане автором самостійно.

За своєю актуальністю, ступенем новизни, постановкою та способом вирішення питань, теоретичним та практичним підґрунтям, а також обґрунтованістю одержаних результатів, дисертація Звонкова Євгена Євгеновича на тему «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» повністю відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами від 03 квітня 2019 року № 283), пункту 10 Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167 (зі змінами від 21.10.2020 № 979 та від 09.06.2021 № 608), а її автор – Звонков Євген Євгенович – заслуговує на присудження йому ступеня доктора філософії в галузі знань «Право» за спеціальністю 081 «Право».

ОФІЦІЙНИЙ ОПОНЕНТ –

**доктор юридичних наук, професор,
директор Науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького
ЗВО «Університету Короля Данила»**

Роман ЛУЦЬКИЙ

